

Doe niet zo beschoft, joh!

Het voorvoegsel 'on' lijkt soms ongemeen onlogisch

Onkosten zijn geen kosten, zo hield onze leraar Nederlands ons indertijd voor. Onmensen waren immers ook geen mensen. Het was dezelfde man die zich in allerlei bochten wrong om een zin te fabriceren met vijf keer het woordje dat - in verschillende grammaticale functies - achter elkaar. Het lukte hem uiteindelijk, maar ik weet niet meer hoe. Later ruimde hij om onduidelijke redenen het veld. Hij diende zich maar met andere, belangrijkere zaken onledig te houden.

Op gevaar af dat mij hetzelfde overkomt, raakte ik gebiologeerd door het voorvoegsel 'on'. Het komt op verschillende manieren in onze taal om het hoekje kijken. Het geeft een ontkenning zoals 'in' dat in het Latijn deed en ook als zodanig nog in onze en andere Westeuropese talen opduikt: incompetent, inadequaar en insolvent. In het algemeen is het zo dat het het tegenovergestelde bewerkstelligt van wat er oorspronkelijk staat of bedoeld is. Onvoorzichtig ten opzichte van voorzichtig. Onhandig tegenover handig. Bij attributief gebruik is on onbeklemtoond: onjuist, onmaatschappelijk, ongegeneerd. Van Dale geeft nog twee mogelijkheden: als beklemtoond voorvoegsel in van zelfstandig afgeleide zelfstandige naamwoorden: onding, ongeluk, onmin, onweer. En: als onbeklemtoond voorvoegsel in zelfstandige naamwoorden die van bijvoeglijke naamwoorden zijn afgeleid: onbeholpenheid, onkreukbaarheid, onzinnigheid. Ik beperk me voor het gemak en voor de overzichtelijkheid vanaf nu hoofdzakelijk tot de adjectieven.

Het wordt al idiomatisch anders als we zeggen: 'Zij is niet onknap'. Of: 'Het is niet onverstandig dat te doen'. Ironie komt beter uit de verf bij een dubbele ontkenning. Met 'on' dus onder meer. Slechts één keer komt het zelfstandig voor in: on of eef/even. Ook in het Engels is un een bron van inspiratie. Een paar jaar geleden stond in de top veertig: 'Unbreak my heart'. Toegegeven geen slecht nummer, maar ik vraag me wel af hoe doe je dat: unbreak? Bovendien zijn met name de Amerikanen er op uit een ontkenningsvorm weer te ontkennen met een andere vorm: un-dis-qualify, un-dis-connect. Dat kan ik me ook wel voorstellen in geval er in politiek opzicht een puinhoop van maken als het tegenovergestelde beoogd is. Dan is taal een schitterend vehikel om de zaken anders voor te stellen.

Normaal gesproken is het echter het een of het ander. Je bent bijvoorbeeld mooi of lelijk, knap of dom. Toch zijn er beperkingen. Niet alle bijvoeglijke naamwoorden lenen zich blijkbaar voor het gebruik met on. En dat geldt juist niet altijd bij de meest ingewikkelde: ongecompliceerd. Sommige alledaagse woordjes moeten niets van on hebben. Onvrolijk? Onmooi? Onleuk? Onlelijk? Ondom? Het is fris buiten. Maar vreemd klinkt mij althans in de oren: Het is niet onfris buiten. Toch bestaat onfris: niet schoon, niet gezond, moreel onzindelijk. 'Zij is onknap' is niet onmogelijk, maar ik heb het nog nooit iemand horen gebruiken, wel: 'Zij is niet onknap'. De afwijkende betekenis bepaalt het gebruik dus min of meer. Juist die gewone woordjes kunnen door on een andere, extra betekenis krijgen. Ongemeen interessant, niet? Of: Gemeen oninteressant?

Er is nog iets eigenaardigs met on. Er bestaat een hele reeks woorden waarbij we niet meer terug kunnen naar het grondwoord. Onbeschoft zijn is niet netjes. Maar wat is eigenlijk beschoft? Niemand zegt: Doe niet zo beschoft, joh! Heeft iemand het ooit geuit? Met andere woorden: kunnen we ongestraft on weglaten en zo nee, waarom niet?

Ik som nog een paar voorbeelden op in het volgende sonnet. Toen ik nog dichterlijke

aspiraties had, kwam het ooit tot dit poëtische product. Als uitlaatklep voor maatschappelijke en persoonlijke onvrede met ons educatief systeem? Net zoals mijn oude leraar was ook ik te veel geïnteresseerd in taalafwijkend gedrag: Rook rook rook. Mag-ie Maggi, Maggie? Oh Toos, wat 'n auto's! en dat soort onbaatzuchtig geneuzel. Het leverde economisch geen tastbaar resultaat op, voorzover zo veel ander onderwijs dat wel doet sinds de Mammoetwet van Cals en alle andere daaropvolgende regelgeving. Ik poetste de plaat om tekstschrijver te worden. Nu verbaas ik mij er over, schrijvend over meer prozaïsche en ook meer profijtelijke zaken. Er staan desondanks een paar mooie voorbeelden in van on-woorden zonder on.

Ach, was deze jongen iets minder beschoft

*Ach, was deze jongen iets minder beschoft
en voelde hij zich wat meer bewimpeld,
dan werd zijn fletse zelfbeeld opgedoft
en leek zijn voorhoofd niet zo verrimpeld.*

*Kon moeder, besuisd als ze was, dat nog verklaren,
wist zij met zijn behouwenheid wel raad,
nu doet hij liever niets dan spiegelstaren
en voor benulligheid schijnt 't voorgoed te laat.*

*Nimmer raakte hij wennig aan zijn wezen,
nimmer ook liet-ie z'n behaaide lippen lezen.
Pas dan als hij zich stuimig ter helle buigt?*

*Nimmer lieten z'n woorden hun waarde betuigd,
verbloemd kwam de nozele waarheid aan 't licht:
niets blijft onverborgen, het is slechts gedicht.**

Niet ongekunsteld! Gemanieerd onduidelijk? Maar toch. Ik kwam het pas weer tegen. Het resultaat van een vertraagde adolescentie of een postpuberale predispositie? Het zette me weer aan het werk. Hoe komt het toch: dat on? Na enig zoekwerk in uiteraard Van Dale kwam ik nog een paar andere on-woorden tegen, die volgens mij niet - meer praktisch - gereduceerd kunnen worden tot de oorsprong. Het gaat vaak om archaïsch aandoende exemplaren. Daar gaat-ie dan: bedaarlijk, bandig, bekrabbeld, beziens, gestuim, verhoeds, vertogen, zijdig. Zo kun je onbedaarlijk lachen, maar moeilijker lijkt het om bedaarlijk in een deuk te schieten. En heb je wel eens iemand een vertogen woord horen uiten? En wat is euzen (naast oneuzen)? Kan iets alleen in het ongerede geraken, of ook in het gerede? Kortom, we gebruiken de ontkennde vorm van het woord nog wel maar niet de bevestigende of indien wel in een (totaal) andere betekenis of context.

De originele vorm is vaak niet meer herkenbaar. Zo'n zelfde effect dat je hebt bij bepaalde achternamen: Monster, Redelijkheid, Soepboer. Daar sta je ook niet meer stil bij de oorspronkelijke betekenis. Of toch nog wel een beetje? Is er een bepaald systeem in het gebruik van on te ontdekken? Het zou voor dit verzoek te ver voeren.

Er zijn ongetwijfeld meer voorbeelden, met name in archaïsmen, woorden die niet meer in De Dikke staan. De gevonden exemplaren geven in ieder geval aan dat onze taal dynamisch is, ook al duurt het soms even voor dat zijn beslag krijgt. We maken nieuwe woorden, we vervormen ze, we vergeten andere en we hebben niet meer in de gaten wat ze oorspronkelijk betekend hebben. Onze taal: soms een onuitputtelijke bron van onverwachte ongein? Ik houd me aanbevolen voor nieuwe exemplaren.

* Voor wie twijfelt, hier de verschillende woorden: behalve onbeschoft, onbewimpeld, onbesuisd, onbehouwenheid, onbenulligheid, onwennig, onbehaaide (! = lomp), onstuimig, onbetuigd, onverbloemd, onnozele.

Jacques Kraaijeveld, niet onverdienstelijk publicist te Gorinchem